

hlasu, barva a její proměny vznikají průchodem zvuku nadhrtanovými prostorami, kde se přidávají různé rezonance.

Ústrojí modifikační. Činnost mluvních orgánů

- 4 Mluvní orgány patřící k modifikačnímu ústrojí se dělí na **aktivní** a **pasivní**. Aktivní (rty, jazyk, hlasivky) mění svou pozici, pasivní jsou místa, kde vznikají souhlásky (viz dále).

Artikulační podstata samohlásek je v **apertuře (otevřenosti)**; v mluvním ústrojí při nich nevzniká překážka. Rozlišení probíhá dle posunu jazyka v ústní dutině, dokresluje je činnost rtů. Kromě toho se samohlásky liší trváním, kvantitou.

Artikulační podstata souhlásek tvoří **přehrada (striktura)**; znění souhlásky závisí nejen na artikulujícím orgánu a místě vytvoření přehrad, ale i na jejím typu.

Způsobem tvoření souhlásek je:

– **závěr (okluze)**, úplná překážka výdechovému proudu, při níž vlastní zvuk vzniká až při zrušení překážky (např. [p], [t], [d], [g], [n]);

– **úžina (konstrikce)**, při níž je překážka neúplná a zvuk vzniká průchodem mezi artikulujícími orgány (např. [f], [s], [ž], [ch], [j], [v], ale také [l] s úžinou napříč ústy); zvláštní konstrikcí se tvoří hlásky **kmitavé, vibrující** (např. [r], [ř]);

– **polozávěr (semiokluze)**, krátký závěr plynule přecházející v úžinu (např. [c], [č]).

Aktivním artikulačním orgánem je pro většinu souhlásek jazyk; rty a hlasivky jsou orgánem aktivním a pasivním zároveň. Místem tvoření souhlásek (**pasivním artikulačním orgánem**) jsou v češtině rty, oblast dásní u kořenů řezáků označovaná jako alveoly, tvrdé patro (palatum), měkké patro (velum) a pro hlásku [h] hlasivková štěrbina (glottis). Místo a způsob tvoření se využívá pro systematizaci souhlásek (viz § 27, 33). Doplnuje je činnost měkkého patra uvolňující průchod do nosní dutiny u souhlásek nosních (např. [m], [n]) a činnost hlasivek u znělých souhlásek.

Akustická stavba řeči

- 5 Samohlásky jsou hlásky **tónové**, jsou to tóny složené. Díky tomu mohou být v souvislé řeči nositeli prozodických vlastností, především síly, výšky a barvy zvuku, a jsou jádrem slabiky (viz § 37). Pro souhlás-

ky je naopak typická existence specifického **šumu**, který má určitou výšku, trvání a strukturu. Přesné údaje o akustice hlásek se získávají rozborem s využitím metod akustické fyziky. Běžně se hlásky posuzují spíše podle **sluchového dojmu** (viz § 27 a 33).

Tradiční rozlišení na samohlásky a souhlásky nepostihuje složitost zvukové stavby řeči. Vedle **pravých (šumových) souhlásek** existují i hlásky pomezí. Jsou jimi **sonory** [l], [r], [m], [n], [ŋ] a jejich obměny; viz § 32–35. Se souhláskami mají společný způsob tvoření, a tím i jistou míru šumu, se samohláskami je spojuje tónová složka vzniklá rezonancí. Zvláštnosti pozorujeme také u hlásek, které nemají plně rozvinutý šum typický pro konsonanty, ale ani tónovou složku. Taková hláska se nazývá **klouzavá**. V češtině je to [j] a [v]; viz § 36.

Fonetické jevy na úrovni celků promluvy (intonace, barva a síla hlasu, řečové tempo) jsou zatím méně prozkoumány než jednotlivé hlásky. Jsou komplexní povahy a podílí se na nich celé artikulační ústrojí.

Fonetická transkripce

Zvukový signál řeči, který budeme dále sledovat, lze sice dnes zachytit v úplnosti např. magnetofonem, pro potřeby souvislých psaných textů je však nutno užít přepisu, **fonetické transkripce**. Umísťuje se do hranatých závorek [...]: ty signalizují čtenáři, že záznam odráží v mezích možností skutečnou výslovnost. Zde zvolená transkripce využívá principu a speciálních značek transkripčního systému Mezinárodní fonetické asociace (IPA). V přepisu pro přehlednost oddělujeme jednotlivé výrazy, i když výslovnost bývá u slov patřících k jednomu slovnímu přízvuku spojitá.

Pokud je to možné, užíváme pro transkripci běžných písmen: a, á, e, é, i, í, o, ó, u, ú; b, c, d, d', f, g, h, j, k, l, m, n, ň, p, r, ř, s, š, t, t', v, z, ž. Ustálenou spřežku *ch* v zápisech ponecháváme, přepisujeme však cizí grafémy *x*, *w* nebo *q*. Přepis se samozřejmě odlišuje od pravopisu, neboť při transkripci jsme povinni zaznamenat pouze to, co se skutečně spisovně vyslovuje: [stářka] – stávká, [mňeká] – měkká, [míščí] – nižky.

Písmena stávající abecedy někdy záznamu zvuku nestačí, a proto je nutno užít **dalších značek**:

ŋ = „zadní n“, hláska vyskytující se ve skupinách *n + k*, *n + g*: [haŋka] – Hanka; [taŋgo] – tango (viz § 62);

- \check{r} = „neznělé r “, hláska vznikající spodobou znělosti, je-li v sousedství \check{r} neznělá souhláska; vyslovuje se tak i \check{r} před pauzou: [tří] – tři, [keř] – keř (viz § 61);
- ʔ = „ráz“, hlasivková závěrová hláska předcházející v pečlivější výslovnosti samohlásku na počátku slabiky: [sʔuchem] – s uchem (viz § 27, 47, 50, 58, 59);
- ɥ = zvuk tvořící druhou, nevokalickou součást dvojhlásky: [louka] – louka, [automat] – automat (viz § 23);
- l̥ = „slabikotvorné l“: [vl̥na] – vlna, [nesl̥] – nesl (viz § 37);
- r̥ = „slabikotvorné r“: [tr̥ch] – trh, [br̥atr] – bratr (viz § 37); (a obdobně zcela ojediněle η : [os η] – osm (viz § 37);
- ɣ = „znělé ch“, hláska vznikající spodobou znělosti, výslovnost ch před znělou párovou souhláskou: [hroɣdovede] – hroch dovede (viz § 26);
- μ = „retozubné m“, vyskytující se ve skupinách m + v, m + f: [tr̥amvaj] – tramvaj; viz § 62;
- ʒ = „znělé č“, hláska běžnější v cizích slovech, v českých výslovnost č před znělou souhláskou nebo spojitá výslovnost d(t)+ž: [žes] – džez, [lužba] – lučba, [naživotní] i [nadživotní] – nadživotní; viz § 28;
- ʒ = „znělé c“, hláska vznikající spodobou c k následující znělé souhlásce nebo při spojitě výslovnosti d(t)+z: [ʒin̥k] – dzink, [poʒim] i [podzim] – podzim; viz § 28.

Hlavní slovní přízvuk označujeme ´ před přízvučnou slabikou, vedlejší ˘, a to pouze ve víceslovných příkladech; u jednotlivých slov je totiž přízvuk vždy na první slabice; viz § 44. Hranice slabik označujeme v nutných případech spojovníkem: [spo-jov-ňi-kem].

Fonetické proměny řečového tempa, hlasové barvy, výšky hlasu nebo jeho síly nelze běžně reprodukovatelnými způsoby transkribovat. **Intonaci** zobrazujeme šipkou naznačující průběh zvuku: ↓ = klesavá intonace; ↑ = stoupavá intonace; → = intonace nekonečného úseku; viz § 52–55.

Srov. rozdíly mezi pravopisem a fonetickou transkripcí:

Pravopis:

Kráva i vůl knihy mají, a přece číst neumějí.

Transkripce:

[kráva ʔi vůl 'knihi 'mají → ʔa 'přece 'číst 'neʔumějí ↓]

Záznam pomocí fonetické transkripce je nezvyklý. Pokud to povaha výkladu dovoluje, dáváme přednost zápisu se zachováním pravopisných zásad.

Od transkripce je nutno odlišovat **transliteraci**, přepis z jednoho hláskového písma do jiného (z abekvy nebo řeckého písma do české verze latinky apod.). Viz § 845.

ZÁKLADNÍ POJMY Z FONOLOGIE

Fonologie se zabývá těmi složkami zvukového signálu řeči, které 7 jsou v daném jazyce významotvorné, tj. jsou schopny diferencovat slova a slovní tvary, ale i výpovědi s různou komunikační funkcí. Např. změna znělosti tvoří v češtině nové slovo: *pere* – *bere*; změna intonace mění komunikační funkci, např. při poklesu hlasu na konci jde o konstatování (*Rozumiš.*), se stoupáním hlasu je tatáž posloupnost slabik otázkou (*Rozumiš?*). Složek zvukového signálu řeči, které jsou v daném jazyce takto relevantní, je omezený počet.

Foném

Foném je minimální zvukový prvek schopný rozlišovat samostatné 8 jednotky významové (slova, tvary slov). Souvislá řeč se skládá z posloupnosti takových jednotek, lze ji na ně segmentovat, proto se mluví o **fonémech segmentálních**. Hodnocení, zda určitý jazykový zvuk je či není významotvorný, je záležitostí konkrétního jazyka. Přitom zjistíme, že některé fonémy jsou značně využívány, a tvoří tedy **centrum inventáře fonémů**; na **periferii** stojí fonémy využívané minimálně (v češtině např. /ff/) nebo plnicí rozlišovací roli pouze u slov přejatých nebo u expresiv (v současné spisovné češtině např. dlouhé /ól/; viz § 18).

Foném jako abstraktní jednotka se realizuje v promluvách v podobě 9 **fónů**, konkrétních zvuků jazyka, hlásek. Fóny, které jsou realizací jednoho fonému, se nazývají **alofony** tohoto fonému. Je jich mnoho, při popisech jazyka se obvykle postihují jen obměny pravidelné, související se spojováním realizací fonémů v řetězce souvislé řeči. Tyto alofony označujeme jako **poziční**; viz § 60. Ten z alofonů, který je nejméně ovlivněn hláskovým okolím, nazýváme **základním**. Z jeho vlastností vycházíme při systemizaci fonémů.

Hranice vyšších celků v rámci promluvy a jejich komunikační funkce se obvykle vyjadřují silovou a výškovou modulací celku (viz § 51–55); vytvářejí se tak **fonémy suprasegmentální**.

Fonologická opozice

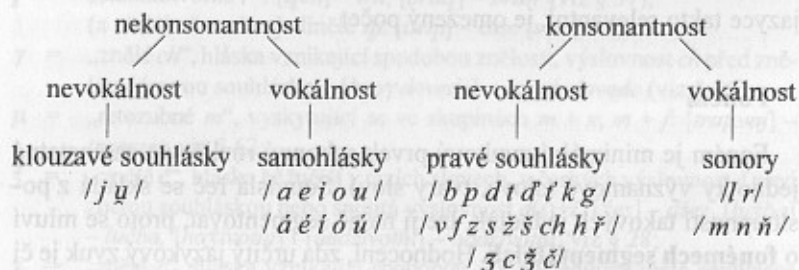
Fonémy jazyka mohou plnit svou rozlišovací funkci jen díky tomu, 10 že mezi nimi existuje vztah **fonologické opozice**, tj. podobnosti a rozdílnosti.

Jde o tyto základní opozice:

1. vokálnost – nevokálnost: při vokálnosti je ve zvuku fonému přítomna tónová složka, artikulačně je vokálnost spojena s aperturou;

2. konsonantnost – nekonsonantnost: při konsonantnosti je ve zvuku fonému přítomna šumová složka vznikající v průběhu striktury nebo při jejím zrušení.

Odlišení jednotlivých skupin fonémů můžeme zobrazit takto:

- 11 Ostatní odlišující akustické vlastnosti se uplatňují jen u části fonémů. Jejich analýza je předmětem práce teoretické fonologie. V praxi se zatím často využívá pojmosloví klasické fonetiky a pozornost se soustřeďuje na ty opozice, které odlišují fonémy artikulačně i zvukově poměrně blízké. Základem jsou pak **vztahy korelační**, tj. častěji využité vztahy dvojic fonémů lišících se jen jediným fonologicky relevantním rysem. Takovým vztahem je u samohlásek opozice kvantity (viz § 16), u pravých souhlásek opozice znělosti (viz § 26). Ostatní vztahy, i když nikoli nedůležité, se odsouvají do pozadí.

Fonologicky relevantní korelační opozice znělosti se neuplatňují ve všech pozicích: před pauzou je možná jen neznělá realizace (viz § 57), ve skupinách pravých souhlásek je výslovnost ovlivněna asimilací (viz § 61); znělost, fonologicky významná vlastnost českých souhlásek, podléhá v těchto případech **neutralizaci**.

Morfoném

- 12 Fonologická stavba významové jednotky nemusí být stálá. V češtině se např. mění podoba morfémů při ohýbání nebo odvozování: *rak – raci – ráček*; *len – lnu – lněná*; *láska – laskavá*; *sůl – soli – slaná*. Účastníci komunikace však spojují tyto obměny do intuitivně chápaného celku

a fonémy, které se v nich střídají, do jediného morfonému. Morfonémem tedy rozumíme množinu fonémů, které se střídají v rámci téhož morfému, tj. v kmeni slova, předponě nebo příponě: v mluvnicích se v těchto případech obvykle mluví o střídání hlásek, **hláskových alternacích**. Vznikly v historickém vývoji jazyka a jsou v daném typu odvozování nebo ohýbání závazné. Za alternaci lze pokládat i střídání znělých a neznělých fonémů, to však neproniklo do písma, a proto uniká pozornosti: */láfka/ – /lávka/*, */lmuš/ – /lmužem/*, */lod domul/ – /lot tebel/*.

Fonologická transkripce

Fonologická stavba řeči není totožná s jejím pravopisným záznamem (viz i § 68–70). Proto bylo nutno vytvořit fonologickou transkripci. Umisťuje se mezi šikmé závorky (/.../). Pro zápis fonémů lze užít běžných písmen (včetně vžitého *ch*) podle skutečného fonologického složení výrazů, tedy: */ňic/, /mňekál/, /hnet/, /kobilka/, /kúžel/*, neboť *y, ě* nebo *ů* jsou v současné češtině pouze písmenem; viz § 15 a 68. Velká písmena se neuvádějí. Ze zvláštních značek se uplatní pouze */ʒ/* a */ʒ/*, neboť jen foném „znělé c“ a „znělé c“ nemá v češtině vlastní písmeno, a značka *ɥ* pro foném tvořící druhou složku diftongů.

Pro fonologické členění celku promluvy užíváme tyto značky: # pro terminální předěl (hranice výpovědi a jejich úseků; viz § 51–55), + pro vnější předěl (v podstatě hranice slov; viz § 44), = pro vnitřní předěl (hranice menších jednotek; viz § 49). Větný přízvuk je označen tučnými písmeny přízvukně slabiky slova tvořícího intonační centrum; viz § 52. Relevantní průběh intonace je značen podobnými šípkami jako u zápisu fonetického, tj.: ↓ = klesavá intonace; ↑ = stoupavá intonace; → = intonace nekoncového úseku; viz § 52–55.

Výrazy při přepisování oddělujeme kvůli přehlednosti podobně jako v písmu, i když to fonologickému členění neodpovídá.

Srov. rozdíly mezi pravopisem a fonologickou transkripcí:

Pravopis:

Kráva i vůl knihy mají, a přece číst neumějí.

Transkripce:

/# kráva+i+vůl+kňihi+mají → # a+přece+číst+ne=umňeji ↓ #/

ORTOFONIE A ORTOEPIE

Zvuková stavba češtiny se utváří v každodenní komunikaci. Výslovnost postačující v nenáročném denní praxi nevyhovuje v projevech veřej-

ných. Jejich nároky může splňovat pouze **kultivovaná výslovnost, ortoepie**.

Kodifikace ortoepie, tj. závazná pravidla spisovného znění češtiny, se týká jednak **ortofonie**, správného znění hlásek, jednak spojování hlásek v proudy řeči a její modulace, **ortoepie v užším smyslu**. Pravidla jsou formulována v závislosti na psané podobě jazyka, což odpovídá zejména u českých slov v zásadě fonologickému způsobu psaní; viz § 66. U cizích slov je vztah písma a výslovnosti nejednotný; viz § 65.

Údaje o spisovné výslovnosti českých slov najdeme v příručce Výslovnost spisovné češtiny I (1967), pro cizí slova mohou být pomocníkem (kromě knížky Výslovnost spisovné češtiny II, 1978) i Pravidla českého pravopisu nebo slovníky cizích slov.

Výslovnost je diferencována: obvykle se připomíná **pečlivá** (slavnostní, explicitní), kdy zřetelně vyslovujeme hlásky v souhláskových skupinách, dodržujeme délku samohlásek a dbáme o to, aby nesplyvala slova, dále **neutrální**, náležitá v projevech sice jazykově kultivovaných, ale nikoli reprezentativních (očekáváme ji např. u hlasatelů rozhlasu a televize nebo u řečníků obsahově závažných projevů), a konečně **zběžná** (běžná, implicitní) v nepřipravených veřejných mluvených projevech; tam je zjednodušování některých skupin souhlásek obvyklé. V rámci kultivované výslovnosti musíme tedy počítat s existencí dublet.

SAMOHLÁSKY (VOKÁLY)

Inventář vokálních fonémů češtiny

- 15 Čeština má 10 vokálních fonémů: /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, /á/, /é/, /í/, /ó/, /ú/. Všechny samohlásky mají společný příznak nekonzonantnosti a vokálnosti (tj. mají tónovou strukturu bez doplňujících šumů); liší se vzájemně výškou a vztahem jednotlivých tónů, tzv. formantů, ze kterých jsou složeny.

Těmto fonémům odpovídá 14 **grafémů**: písmena *y, ý* jsou způsobem psaní fonémů /i/ a /í/ po pravopisně tvrdých souhláskách a po souhláskách pravopisně obojetných (viz § 27 a 68); písmeno *ů* se užívá pro záznam dlouhého /ú/ uvnitř českých slov a v koncovech (viz § 68); písmeno *ě* tvoří jednotu s předcházejícím souhláskovým písmenem a podle toho značí buď /j/ + /e/ ve slabikách *bě, pě, vě, řě* (*lbježí, lpjetl, lvjedal, lharfjel*), *lňl* + /e/ v psaném *mě* (*lměla*), nebo mění platnost předcházející souhlásky ve slabikách *dě, tě, ně* (*ldělál, ltelol, lňecol*); viz § 66. V případě *y, ý, ů, ě* jde tedy v dnešní češtině o pouhé grafémy.

Jednotu tvoří v domácích slovech také písmeno *i, í* s předcházejícím *d, t, n*; *ldivnál, ltichol, lňicel*; viz § 66.

Opozice kvantity

Opozice kvantity, tedy vztah mezi krátkým a odpovídajícím dlouhým vokálním fonémem, je důležitým rysem češtiny; na jejím podkladě se vytváří pět korelačních dvojic: /a/–/á/, /e/–/é/, /i/–/í/, /o/–/ó/, /u/–/ú/. Pomocí nich se odlišují dvojice slov zvukově podobných, ale s rozdílným významem: *láska* – *laská*, *peče* – *pěče*, *psi* – *psí*, *ustup* – *ústup* (k opozici /o/–/ó/ viz § 18). Volba dlouhého nebo krátkého vokálu je v češtině součástí pevné zvukové stavby slova, počet dubletních forem je v kořenech domácích slov velmi malý: např. *dveře* – *dvěře*, *pero* – *péro*; častější je u odvozenin: *vypočitatelný* i *vypočítatelný*, *vypravěč* i *vyprávěč*, *nepostradatelný* i *nepostrádatelný*, *obkladač* i *obkládač* apod.

Vokální trojúhelník

Tradičně se systém českých vokálních fonémů zobrazuje ve formě trojúhelníku, který naznačuje rozdíly založené na pohybu jazyka při tvoření jednotlivých samohlásek: jde o posun horizontální (foném přední – střední – zadní) a vertikální (foném vysoký – středový – nízký). Zao-krouhlení rtů (**labializace**) doprovází všechny zadní samohlásky.

krátké			dlouhé			
/i/		/u/	vysoké	/í/	/ú/	
/e/		/o/	středové	/é/	/ó/	
	/a/		nízké	/á/		
přední	střední	zadní		přední	střední	zadní

Využití vokálních fonémů

Jednotlivé fonémy jsou využívány nestejnou měrou. Zejména **dlouhý /ó/** je řídký. Jako samostatný foném se objeví vlastně jen ve slovech přejatých: *móda, próza, tónovat*; velmi často není v grafice označován a výslovnost kolísá: *telefon* [–on] i [–ón], *auditorium* [–to–] i [–tó–];